

31 MART AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜDÜR

1918-ci ilin fevral-may aylarında Cənubi Qafqazda milli qarşıdurmalarla bağlı Seymdə ciddi müzakirələr aparılmışdır. Belə müzakirələrdən biri də İrəvan və Bakı quberniyalarında erməni silahlı dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətmiş olduğu qırğınlarla bağlı idi.

İrəvan quberniyasında ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı qırğınları ilə əlaqədar məsələ Seymin 19 fevral tarixli iclasında Mir Hidayət bəy Seyidov tərəfindən qaldırılmışdır. O, çıxışında Qəmərlı köndündə ermənilərlə müsəlmanlar arasında döyüşlərin getməsindən danışmış, sonra isə İrəvandan hərbi komissar Xosrov bəy Sultanovun verdiyi məlumatı oxumuşdur. Daha sonra M.H.Seyidov Qəmərlının Yer üzündən silindiyini, Uluxanlın mühəsirəyə alındığı və Gümrüdə erməni hərbi hissələrinin müsəlmanların yaşadığı ərazilərə hərəkat etmələri barədə məlumatların daxil olduğunu da bildirmişdir. Bu məsələ ilə bağlı Seymin iclasında çıxış edən Aslan bəy Səfikürdski (Müsəlman sosialist blokundan) Qəmərlı köndünün məhv edilməsi və buradakı dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin törətdiyi qırğınlarla bağlı edərək bu hadisəni kütlənin boyuna qoymağın düzgün olmadığını bildirmişdir. O, doğru olaraq qeyd etirdi ki, əgər artilleriyanın, pulemyotun tətbiq olunmasından danışılarsa, onda burada təşkil olunmuş gücdən söhbət getməlidir. Əlbəttə, sadə insanlar özbaşına bu qədr silahsursatı əldə edə bilməzdi. Burada artıq həmin hərbi hissələrə başçılıq edən rəhbər var, burada artıq batareyaya komandiri, diviziya komandiri var. O, real hadisələrdən çıxış edərək Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin müəyyən bir plan əsasında məhv edildiyini və üç il müddətində bu hadisənin davam etdiyini də Seym üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdı. A.B.Səfikürdski eyni zamanda türk qoşunlarının irəliləməsinin səbəbini bu hadisələrlə əlaqələndirmişdir. Daha sonra çıxış edən N.Jordaniya anarxiyanın milli toqquşma forması almasının getdikcə gücləndiyini etiraf etmişdir. Lakin o, bu anarxiyanın qarşısını alınması və günahkarların cəzalandırılması üçün komissarlığın gücünü və səlahiyyətinin olmadığını bildirmişdir.

Qafqazdakı anarxiya ilə bağlı çıxış edən Cənubi Qafqaz Komissarlığının (CQK) sədri Y.P.Gegeçkəri bunun səbəbini bozi hərbi hissələrin ayrı-ayrı millətlərin nəzarəti altında olması ilə əlaqələndirmişdir.

Seymdə ticarət və sənaye üzrə komissar Məmməd Yusif Cəfərov da çıxışında İrəvan quberniyasında vəziyyətin faciəli olduğunu qeyd etmiş və quberniyanın müsəlman əhalisinin ağır günlərini yaşadığını bildirmişdir.

Seymin sonrakı yığıncaqlarının birində diyarın ayrı-ayrı yerlərində baş vermiş qarşıdurmaları tədqiq edən və fəvqəladə xarakter daşıyan 5 nəfərdən ibarət Parlament Komissiyasının yaradılmasına razılıq verilmişdir. Komissiyanın tərkibinə "Müsavat" fraksiyasından Xan Xoyski, sosialist-inqilablar fraksiyasından Atabəyov, sosialistlər fraksiyasından Səfikürdski, mənsəvklərdən Georqadze, "Daşnaksütyun" fraksiyasından Xaçaturyans daxil edilmişdir. Komissiyanın yaradılmasına baxmayaraq, yəno də İrəvan quberniyasında dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı erməni silahlı dəstələrinin özbaşınalığı ilə bağlı məlumatlar gəlməkdə davam edirdi. Ona görə də Seymin iclaslarında İrəvan quberniyasında erməni silahlı dəstələrinin törətmiş olduğu qətləmlərlə bağlı müzakirələr davam etdirilmişdir. Hətta İrəvan quberniyasındakı hadisələrlə əlaqədar olaraq Seymin 19 fevral tarixli iclasında fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması ilə bağlı qərar da qəbul edilmişdir. Buna baxmayaraq, İrəvan quberniyasında erməni silahlı dəstələrinin özbaşınalığı davam etmişdir. Ona görə də Seymin 22 fevral tarixli (1918-ci il) iclasında İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı köndlərdə ermənilərin törətmiş olduğu kütləvi qətləmlər yəno milli müzakirəyə çıxarılmışdır. CQK-nın sədri Gegeçkəri söz alaraq İrəvan quberniyasından çox böyük hadisələrle

İrəvan və Bakı quberniyalarının türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı

(Cənubi Qafqaz Seyminin sənədləri üzərindən təhlil)

bağlı məlumatlar daxil olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, Seym həmin kədarli və qanlı hadisələrə biganə qala bilməzdi. Gegeçkəri Seymin Royasət Heyətinin bu qanlı qırğınların qarşısını almaq üçün həm müsəlman, həm də erməni milli şuralarına müraciət göndərməsini məqsəduyğun hesab etmişdir.

"Daşnaksütyun" partiyasının üzvü Amaspürə də İrəvan quberniyasında vəziyyətin yaxşı olmadığını etiraf etmişdir. Onun fikrincə, yaradılmış parlament komissiyası bütün məsələləri, o cümlədən İrəvan quberniyasındakı məsələ ilə də məşğul olmalı idi. Lakin Amaspürə çıxışında İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qətləmlərlə bağlı konkret bir fikir söyləmiş, yalnız ümumi sözlərlə kifayətlənmişdir. O, İrəvan quberniyasındakı hadisələrdən diqqəti yandırmaq üçün, Yelizavetpol quberniyasındakı hadisələrə də diqqət yetirilməsini bildirmişdir.

Cənubi Qafqaz Diyarında baş verən milli münaqişələr Seymin 7 mart tarixli iclasında da müzakirə olunmuşdur.

Seymin 7 mart tarixli axşam iclasında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Georqadze (o həm də həmin komissiyanın sədri idi), fevralın 17-21-i arasında İrəvan şəhərində və İrəvan quberniyasında baş vermiş acınacaqlı və kədarli faciə ilə bağlı geniş məlumat vermişdir. O, çıxışının əvvəlində guya "silahlı azərbaycanlılar cəbhəyə getmək istəyən gürcü və erməni hərbiçilərinin türk-silah edir və cəbhəyə getmələrinin qarşısını alması" fikrini bildirmişdir. Georqadze qarşıdurmanın əsas səbəbkarını azərbaycanlı əhali arasında axtarmağa çalışmışdır. Lakin o, hesabata real faktlardan yəna bilməmiş və müsəlmanların da kütləvi qırğınlarla məruz qaldıqlarını və onların yaşadığı köndlərin boşaldıldığını etiraf etmişdir. Daha sonra 17-21-i fevralda Qəmərlı köndündə baş vermiş qırğınlar haqqında məlumat verən Georqadze Qəmərlı köndünün əhalisinin müsəlman və ermənilərdən ibarət olduğunu və müsəlmanların yaşadığı hissənin məhv edildiyini, ermənilərin yaşadığı hissə

sədə isə hər şeyin öz yerində olduğunu və heç kimin zərər görmədiyini qeyd etmişdir. O, Uluxanlı, Dəvəli və başqa köndlərin də taleyinin acınacaqlı olduğunu Seym üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır. Georqadze müsəlmanların daha çox qətlə yetirilməsinin səbəbini ermənilərin köməyinə İrəvandan pulemyot və artilleriya ilə silahlanmış nizamlı erməni hərbi hissələrinin gəlməsini əsas kimi göstərmişdir. Onun və nümayəndə heyətinin digər üzvlərinin fikrincə, günahsız uşaqların, qadınların və qocaların məhv edilməsində nizami ordunun iştirakı yolverilməzdir və günahkarlar müvafiq cəzalarını almalıdırlar.

Həson bəy Ağayev də fevralın 17-dən 21-dək İrəvan quberniyasında və İrəvan şəhərində baş vermiş dəhşətli hadisələr haqqında geniş məlumat vermişdir. O, 3 min nəfərini yaşadığı 1200 evin Yer üzündən silindiyini, o cümlədən Uluxanlıda 1200 evin 6 saat ərzində, bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşməsinə baxmayaraq və gildən tikilmiş bu qədr evin yandırılması üçün çox intensiv və təcili iş tələb olduğunu qeyd etmişdir. Görünür, ermənilər bu cinayəti həyata keçirmək üçün qabaqcadan hazırlıq işləri görmüşdülər.

H.Ağayev erməni hərbi hissələrinin müsəlmanların yaşadığı köndlərə hərəkat etmələrinə göstəriş verən şəxslərdən Dronun və İrəvan quberniyasının ordu komandanı, polkovnik Pirumovun adını çəkmişdir. O, polkovnik Pirumov, komissar Dro (Drastamat Kanayan) və başqalarının "guya müsəlmanlar kommunikasiya xətlərinin qarşısını kəsirlər" kimi formal izahatlarını doğru olmadığını Seymdəki fraksiya nümayəndələrinin diqqətinə çatdırmışdır.

Seymdə çıxış edən Məhərrəmov isə İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törədilən dəhşətli qırğınları misli görünməmiş faciə adlandırmışdır. Jordaniya isə İrəvan quberniyasında və İrəvan şəhərində baş vermiş hadisələrlə münasibət bildirərək ortada iki faktın olduğunu və əsas diqqətin həmin iki fakt üzərinə yönəldilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Həmin iki

faktdan birincisi ondan ibarətdir ki, erməni nizami ordusu dinc insanları güllələyir və kəndləri dağıdır. Digər fakt isə odur ki, erməni əsəlonuna keçib getməyə imkan verilməyib və yolları bağlayıblar. Əsas mübahisə doğuran fakt ondan ibarətdir ki, bu hərbi hissələr onların qarşısını kəson hər hansı maneəni dəf edib müəyyən olunmuş yərə getmək əvəzinə, öz yollarından dönrək köndlərə girir, əhalini qırır, hətta evləri yandırlırlar. Əgər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və cəbhəyə göndirilən nizami ordu tərəfindən bu cür hadisələr baş verirsə, onda hökumət günahkarları cəzalandırmaq üçün müəyyən tədbirlər görməli idi. Lakin hökumət heç bir tədbir görməmişdir.

İrəvan quberniyasında erməni hərbiçiləri tərəfindən türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş dəhşətli qırğınlarla bağlı Seymin üzvü F.Köçərli hadisələrə tarixi realılıqlardan yanaşaraq bildirmişdir ki, əgər demir yolu ətrafında yaşayan müsəlman əhalisi cəbhəyə getmək istəyənlər hərbi əşalonun hərəkatına mane olduğunu görə hadisələr baş vermişdirsə, bəs onda həmin demir yolu xəttindən 20-40 verstlikdə yerləşən və dinc həyatlarını yaşayan köndlərin günahı nə idi? Bu hadisələrə heç bir aidiyyəti olmayan İrəvan şəhərinin günahı nə idi?

F.Köçərli də İrəvan şəhərində müsəlmanlara qarşı törədilmiş qırğınlarda erməni hərbi hissələrinə rəhbərlik etmiş Dronun günahkar bilmişdir.

"Müsavat" partiyasının adından çıxış edən Ş.Rüstəmbəyov İrəvan quberniyasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş qanlı cinayətlərin "Daşnaksütyun" partiyasının tabe olan hərbi hissələrin törətdiyini və bu ordunun başında hərbi komissar Dronun və polkovnik Pirumovun durduğunu qeyd etmişdir. Ş.Rüstəmbəyov "Daşnaksütyun" partiyası tərəfindən hərtərəfli izahat verilməsini tələb etmişdir.

Daha sonra Seym İrəvan hadisələri haqqında nümayəndə heyətinin məlumatını dinləyərək 7 bənddən ibarət qərar qəbul etmişdir. Həmin qərar aşağıdakı bəndlərdən ibarət idi:

- 1) Sərhədlərin mühafizəsini təşkil etmək üçün əşalonların maneəsiz gətməsi üçün tədbirlər görülsün.
- 2) Hərbi hissələrdən yaradılmış (qarışıq hərbi dəstə) qarışıq eskadron İrəvana göndərsin.
- 3) Qaçqınlarla yardım edilsin və onlar öz köndlərində yerləşdirilsin.
- 4) Qafqaziyaya Hökumətinin razılığı olmadan qəza dəstələrinin göndərilməsi qadağan edilsin.
- 5) Milli ordular diyarın ümumi hakimiyyəti altında mərkəzləşdirilsin.
- 6) İrəvan hadisələri ilə əlaqədar istintaqın başlanması fəvqəladə təhqiqat komissiyasına tapşırılsın.

Seymin iclasında milli münaqişələrə bağlı müzakirələr aparılarkən rus əhalisinin də təqib və təzyiqlə məruz qaldıqları haqqında məlumatlar verilmişdir. Məsələn, Seymin 17-ci iclasında Rusi Milli Şurasının Müvəqqəti Qafqaziyaya Bürosunun adından Seymin katibliyinə verilmiş ərizədə rus köndlərinə qarşı mənəvi təzyiqlər, qırğınlar, əgər demir yolu ətrafında yaşayan müsəlman əhalisi cəbhəyə getmək istəyənlər hərbi əşalonun hərəkatına mane olduğunu görə hadisələr baş vermişdirsə, bəs onda həmin demir yolu xəttindən 20-40 verstlikdə yerləşən və dinc həyatlarını yaşayan köndlərin günahı nə idi? Bu hadisələrə heç bir aidiyyəti olmayan İrəvan şəhərinin günahı nə idi?

Seymin 17 mart tarixli iclasında Sadaxlıda baş vermiş erməni-müsəlman qarşıdurması ilə bağlı uzunuzadı müzakirələr getmişdir. Bu iclasda Cənubi Qafqazda milli qarşıdurma özüünün ən yüksək mərhələsinə çatdığı və bunun regionda millətlərarası münasibətlərin gərginləşməsinə təsir etdiyi qeyd olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə də Qafqaziyada baş verən milli qarşıdurmalar, eləcə də Qafqaziyada qayda-qanunların yaradılması, bölgədə baş verən siyasi hadisələrdə mərkəzi hökumətin, o cümlədən Seymin tutduğu mövqeyə ilə bağlı geniş çıxış etmişdir. O, demokratiyanın müdafiəçisi yalnız bir fraksiya deyil (burada o, "bir fraksiya" deyərək gürcü sosial demokratlarını nəzərdə tuturdu - V.Ş.), bütün fraksiyalar demokratiyanın və köndlilərin müdafiəçisi hesab olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, Seymdə yalnız mənsəvklərin demokratiyanın nümayəndələri hesab olunduğu, digər fraksiyalara isə bütün əhvalatların günahkarı və baş-

qa fraksiyanın qarşısında cavabdehlik daşdıqları kimi baxılmasının düzgün olmadığını vurğulamışdır. Çünki Seym orada təmsil olunan bütün fraksiyalardan təşkil olunmuşdur. O, Müvəqqəti Qafqaziyaya hökumətinin hər bir addımının fraksiyalar tərəfindən müdafiə edilməsini irəli sürmüşdür. Çünki bu hökumətin təşkil olunmasında fraksiyalar yaxından iştirak etmiş və ona səs vermişdilər. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, qayda-qanunun yaradılmasında yalnız bir fraksiya çalışır kimi görülməməlidir. Bu o vaxt ola bilər ki, bir fraksiya hökuməti təşkil edə bilsin və bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş olsun.

M.Ə.Rəsulzadə müsəlmanların ittiham olunmasını əleyhinə getmiş və müsəlmanların yaşadığı bölgələrdə qayda-qanunun qorunması üçün milis təşkilatının yaradılması və onların silahlı təminatı ilə bağlı mərkəzi hökumətə dəfələrlə edilən müraciətlərin cavabsız qaldığını bildirmişdir.

Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı

Seymin 1918-ci il 20 mart tarixli iclasında Bakı hadisələri ilə əlaqədar ciddi müzakirələr getmiş və A.Səfikürdski, M.Ə.Rəsulzadə, M.Mahmudov, M.Y.Cəfərov, hökumət nümayəndəsi Noy Ramışvili çıxış etmişdilər. Daha sonra çıxış edən A.Səfikürdski bolşeviklərin beynəlmiləliçli olmadığını, bolşevizm maskası altında tamamilə velikorusiya partiyası olduğunu bildirmişdir.

Seymin 24 mart tarixli iclasında çıxış edən Lordkipanidze martın 18, 19 və 20-də Bakı şəhərində baş vermiş dəhşətli hadisələrdən bəhs edərək müsəlman əhalisinin zərər gördüyünü bildirmişdir. Lakin o, çıxışında dinc müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlar (bu qırğın zamanı Bakı şəhərində 12 mindən çox dinc insan - türk-müsəlman əhalisi qətlə yetirilmişdir) törətmiş erməni silahlı dəstələrinin və onların hansı təşkilatla məxsus olmalarından bəhs etməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə isə çıxışında mart soyqırımından danışarkən Bakıda baş vermiş toqquşmalarda bolşeviklərin

hərbi hissələrinin erməni hissələri, erməni əsgərləri olduğunu göstərmişdir. Həmin hərbi hissələrə "Daşnaksütyun" partiyasının çox böyük təsiri olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq bildirmişdir ki, əgər onlar bolşeviklərlə bir yerdə Qafqaziyaya Seymin və Zaqafqaziya Komissarlığına müharibə elan edərsə, onda həmin qüvvələrin qarşısını necə almaq olar... O, Zaqafqaziyanın müstəqilliyinə həm şimaldan, həm də cənubdan təhlükənin olduğunu bildirsə də, Zaqafqaziya üçün daha çox təhlükənin bilavasitə şimaldan olduğunu, oradan bizim üzərimizə atəş və qılıncla gəldiklərini Seym üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır. M.Ə.Rəsulzadə əgər Zaqafqaziya hökuməti və Zaqafqaziya Seymi müsəlman sosialistlər blokunun tələbinə uyğun olaraq qəti addımlar atmasa, onda burada oturaq bir yerdə işləməyin mümkün olmayacağını vurğulamışdır. O, "şimaldan gələn hücum bizim müstəqilliyimizə, həmriyliyimizə təhlükə yaratdığına görə bütün vasitələrlə bolşeviklərə qarşı durmağın vacibliyini" qeyd etmişdir. Seymin iclasında çıxış edən M.Mahmudov isə Bakıya nümayəndə heyətinin əvəzinə qüvvə göndərməyin lazım olduğunu bildirmişdir.

S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin erməni silahlı dəstələrinin Şamaxı və Bakı qəzalarında türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətmiş olduğu soyqırımı hadisələri bütün Cənubi Qafqazda siyasi hadisələrin gərginləşməsinə təsir göstərmişdir. Hətta Cənubi Qafqazın hökumət nümayəndəsi Noy Ramışvili öz çıxışında hökumət tərəfindən çox ciddi tədbirlər görüldüyünü diqqətə çatdırmışdır.

Qaçqınlarla yardım məsələsi

Seymin 2 may (1918-ci il) tarixli sessiyasında qaçqınlar məsələsi müzakirə olunarkən M.H.Seyidov çıxış edərək qaçqınlarla ayrılan vəsaitin düzgün bölüşdürülməsinə görə öz etirazını bildirmişdir. O, büdcə komissiyasının qanun layihəsində Batum və Qars qaçqınları (erməni və gürcü qaçqınları nəzərdə tutulur - V.Ş.) üçün 10 milyon rubl vəsaitin ayrılmasını alqışlamış, amma qeyd etmişdir ki, nəyə görə komissiya Bakı, İrəvan quberniyalarını və Şamaxı qəzasını (bu bölgənin qaçqınları türk-müsəlman əhalisindən ibarət idi - V.Ş.) nəzərdən qaçırmışdır.

O, İrəvan quberniyasında evlərin dağıdılmasının davam etdiyini, 130 köndün qarət olduğunu, qaçqınların sayının isə 100.000 olduğunu bildirmişdir. M.H.Seyidov Yelizavetpol (Gəncə) və Şamaxı qaçqınlarından bəhs edərək, Zaqafqaziya hökuməti tərəfindən ayrılması 1.000.000 rublu indiyə kimi almaq mümkün olmadığını da Seym üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan faktlardan da bəlli olur ki, Cənubi Qafqaz Seymi və hökuməti qaçqınlarla ögey-döğməliq münasibəti göstərmişdir. Yəni Qars və Batumdan olan erməni və gürcü qaçqınlarına 10 milyon rubl ayrılması, İrəvan, Yelizavetpol quberniyalarından və Şamaxı qəzasından olan türk-müsəlman qaçqınlarına isə cəmi 1 milyon rubl ayrılmasına rəğmən həmin vəsait verilməmişdir.

Beləliklə, aparılan təhlillər belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki:

- 1) Birinci Dünya müharibəsinin davam etməsi, Rusiyada baş vermiş fevral inqilabı və oktyabr silahlı çevrilişi böyük çəxəşmələrə yol açmış və bundan erməni silahlı dəstələri yararlanaraq türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi soyqırınları törətmişdir; 2) Cənubi Qafqaz Seymi (fəaliyyət dövrü - 10 fevral - 26 may 1918-ci il) milli qarşıdurmaların və anarxiyanın qarşısını ala bilməmişdir.

Erməni silahlı dəstələrinin İrəvan və Bakı quberniyalarında türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri kütləvi soyqırınlarının qarşısını alınması və bu işdə əli olan erməni hərbiçilərinin cəzalandırılması ilə əlaqədar Seymdə müzakirələr aparılarsa da, sonda erməni və gürcü nümayəndələrinin maneə olması səbəbindən elə bir təsirli tədbirlər görülməmişdir.

Yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Bakı və Gəncə quberniyalarında türk-müsəlman əhalinin soyqırımının qarşısını almaq mümkün olsa da, İrəvan quberniyasında bu, mümkün olmamışdır.

VAQIF ŞİRİNOĞLU,
tarix elmləri doktoru